

Donald MacGillivray Nicol (1923–2003)

W marcu 1988 roku na Uniwersytecie w Nottingham British Society for the Promotion of Byzantine Studies przy udziale The Society for the Study of the Crusades and the Latin East zorganizowało XXII Sympozjum Bizantynologiczne, którego temat: „Łacinnicy i Grecy w świecie egejskim po 1204 roku” tłumaczy wspólny udział obu stowarzyszeń w tym przedsięwzięciu. Czwarta wyprawa krzyżowa zmieniła bowiem diametralnie obraz bizantyńskiego świata. Konferencja zgromadziła liczne grono słuchaczy, których przyciągnęły nazwiska głównych referentów – eminentnych bizantynistów i „krucjatowców”. Jednym z nich był Donald M. Nicol, autor wielu prac dotyczących późnego Bizancjum. Gdy przyszła kolej jego wystąpienia, nie położył na pulpicie żadnego tekstu, tylko zachęcił słuchaczy, aby potraktowali jego referat *comme une histoire* i swobodnie rozpoczął opowieść zatytułowaną *Klejnoty za wyspę: los wyspy Tenedos*¹. Jego elegancki angielski, swoboda wypowiedzi i modulacja głosu czarowały publiczność. Badacz uchodzący za chłodnego i niedostępnego potwierdzał tym referatem rzetelność swoich prac pisanych wykwinłą angielszczyzną, niewolną od złośliwych, a i zabawnych komentarzy. *A witty man* – jak powiedzieli-by Brytyjczycy. Pod tym względem nie uniknie porównania ze swym mentorem, sir Stevenem Runcimanem², promotorem jego pracy doktorskiej, poświęconej despota-towi Epiru w latach 1204–1267, opublikowanej w 1957 roku³.

Podsumowując działalność naukową od czasu tej pierwszej publikacji, w 1988 roku Donald M. Nicol miał już za sobą ponad 30 lat poważnej aktywności badawczej, na którą składało się 5 monografi i 2 zbiory jego artykułów rozproszonych w różnych czasopismach. Podczas sympozjum w Nottingham opowiedział historię, która wkrótce ukazała się drukiem jako część jego kolejnej książki, tym razem poświęconej relacjom bizantyńsko-weneckim⁴. Nic więc dziwnego, że zabrakło tej opowieści w pokonferencyjnym zbiorze, opublikowanym w 1989 roku⁵. We wstępie do książ-

¹ M. Dąbrowska, XXII Sympozjum Bizantynologiczne w Nottingham, KH 95, 1988, nr 2, s. 285–287.

² Taż, Steven Runciman (1903–2000), w: Mediewiści, t. 4, red. J. Strzelczyk, Poznań 2016, s. 223–233.

³ D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1204–1267*, Oxford 1957.

⁴ Tenże, *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge 1988; rozdział: *Jewels for an island*, s. 296–316.

⁵ *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, wyd. B. Arbel, D. Jakoby, B. Hamilton, London i in. 1989 [Special issue of the *Mediterranean Historical Review* 4, nr 1]; por. M. Dąbrowska, *Rec. w: Byzantinistika* 8, 1991, s. 162–164.

ki *Byzantium and Venice* Nicol zaznaczył, że wielu uczonych zajmowało się różnymi aspektami wzajemnych stosunków między Cesarstwem a Republiką św. Marka, nikt jednak nie zdecydował się na analizę całej historii od czasu założenia miasta w 421 roku⁶ do upadku Konstantynopola w roku 1453. Wyznał też, iż książką tą wywiązał się z obietnicy danej Stevenowi Runcimanowi, który miał zamiar podjąć ów temat. Było to zobowiązanie honorowe. Runciman z racji wieku nie mógł już mierzyć się z tak obszernym zagadnieniem. Najważniejsze zastrzeżenie Nicola wyrażone we wstępie określa jego warsztat badawczy i trzeba je koniecznie przytoczyć, by zrozumieć całość twórczości tego uczonego.

The abundant Venetian documents concerning trade and commercial interest of Venice in Byzantium would fill another book. I have dwelt mainly on the political and cultural exchanges between Byzantium and Venice; though I have tried to see trade as a vital factor in the love – hate relationship that developed between the two centers of such different cultures⁷.

Oto badawcze *credo* Nicola. Interesowała go przede wszystkim historia polityczna Cesarstwa Bizantyńskiego w późnym średniowieczu, którą trzeba było dopiero opowiedzieć. Już praca opublikowana w 1972 roku, *The Last centuries of Byzantium 1261–1453*⁸, spełniła tę rolę. Śmiało rzec można, że ta nowatorska synteza Nicola stanowi symboliczną cezurę współczesnych szczegółowych analiz dziejów późnego Bizancjum, czyli *horribile dictu*, Wschodniego Cesarstwa Rzymskiego w późnym średniowieczu, boleściwie podniesionego z gruzów po IV krucjacie. Mediewistyczne badania „państwa cieśnin”, jak bywa nazywane Cesarstwo Bizantyńskie pod koniec istnienia, są więc stosunkowo nową dziedziną, liczącą około 50 lat. Jeśli się zaś weźmie pod uwagę pierwszą pracę Nicola o Epirze – to niemal 70 lat. I to on je rozpoczął.

Dlaczego Epir? Wy tłumaczenia trzeba szukać w życiorysie młodego adepta Pembroke College, Cambridge, gdzie w latach 1948–1952 pisał wspomnianą dysertację doktorską pod kierunkiem Runcimana. Donald MacGillivray Nicol urodził się 4 lutego 1923 roku w rodzinie prezbitera Kościoła Szkocji. Po kądzieli związany z rodem MacGillivray, podkreślał udział swej rodziny w bitwie pod Culloden w 1746 roku, w której pokonano jakobitów⁹. Wykształcony w prestiżowych szkołach: King Edward VII School w Sheffield i St Paul's School w Londynie, w 1941 roku, mając lat 18, rozpoczął służbę sanitarną w ramach pacyfistycznej jednostki *Friends' Ambulance Unit*. Gdy Niemcy wycofali się z Grecji, Nicol znalazł się w Atenach w październiku 1944 roku. „His choice of the Friends' unit led him to Ioannina in «occupied» Greece by 1944 when it was not clear who was occupying what” – napisał

⁶ Miało to się wiązać z przeniesieniem relikwii św. Marka, co *de facto* nastąpiło w 828 roku. Nicol zaznacza, że weneccjanie antycypowali to wydarzenie o 400 lat. Por. R. Cessi, Documenti relativi alla storia di Venezia anteriore a mille, t. 1: Secola V–IX, Padua 1942, n. 1, s. 1–2; D. M. Nicol, Byzantium and Venice (jak w przyp. 4), s. 2

⁷ D. M. Nicol, Byzantium and Venice (jak w przyp. 4), s. VIII.

⁸ Tenże, The last centuries of Byzantium 1261–1453, London 1972 (wyd. 2: Cambridge 1993).

⁹ R. Beaton, Donald Nicol. Revealing the human face of the Byzantine empire, The Guardian, 3.10.2003 (Friday), s. 31.

A. Bryer¹⁰, wskazując, iż greckie doświadczenie wojenne Nicola stało się dlań asumptem, by zmierzyć się z równie skomplikowaną epiorską przeszłością. W 1945 roku miał okazję odwiedzić klasztory Meteory w Tesalii, którym później poświęcił osobną pracę¹¹. W 1946 roku podjął studia klasyczne w Cambridge, by w latach 1949–1950 znów znaleźć się w Grecji, ale już jako młody naukowiec w odnowionej British School of Athens. W 1950 roku poślubił Joan Mary Campbell o dobrym szkockim rodowodzie i z tego małżeństwa miał trzech synów. Niemal w tym samym czasie: 1945–1947 Steven Runciman zajmował się odnawianiem British Council w Atenach¹². Ich drogi przecięły się ostatecznie w Pembroke College w Cambridge.

Średniowieczny Epir zaistniał w interesujący sposób na kartach historii po IV krucjacie. Gdy w 1204 roku krzyżowcy podzielili między siebie Cesarstwo Bizantyńskie, trzy jego obszary utrzymały niezależność: tereny pontyjskie nad Morzem Czarnym, gdzie spadkobiercy dynastii Komnenów założyli państwo zwane Cesarstwem Trapezuntu; północno-zachodnie wybrzeże Azji Mniejszej z głównym ośrodkiem w Nikei, gdzie objął władzę zięć obalonego cesarza Aleksego III Angelosa, Teodor Laskarys, który po koronacji w 1208 roku uznał się spadkobiercą *basileusów* z Konstantynopola; i wreszcie Epir, zachodnie tereny Grecji ukryte za górami Pindos, opanowane przez Michała I Angelosa, spokrewnionego z dynastią obaloną przez krzyżowców. Walka o pozbycie się łacinników i powrót do Konstantynopola rozegrała się między Epirotem a Nikeą. Bizantyniści zajmujący się XIII–XV w. skazani są na punkt widzenia źródeł powstałych za panowania dynastii Paleologów, której założyciel, Michał VIII Paleolog, pozbawił łacinników władzy nad Bosforem w 1261 roku. Taka jest perspektywa Jerzego Akropolitesa, kronikarza tzw. Cesarstwa Nikejskiego i apologety Michała VIII. Donald M. Nicol w swej pionierskiej pracy tę perspektywę skutecznie odwrócił, wykazując, że historycy ulegli narracji Akropolitesa, za którym przyjęto, iż schedą należała się Nikei¹³. Badacz angielski pokazał drogę, jaką przeszło państwo zwane w literaturze Despotatem Epiru ze stolicą w Arcie, które za Michała I Angelosa zaistniało jako ośrodek oporu przeciw łacinnikom, by za panowania jego przyrodniego brata – Teodora, który przyjął tytuł cesarza Rzymian, stać się prawdziwym rywalem Nikei, gdzie sprawował władzę samowładczy *basileus* „na wygnaniu”, jak nazywał Nicol Laskarysa. Nie idealizował epiorskiej historii, ale starał się przyłożyć do niej właściwą miarę¹⁴. Zważywszy na opanowanie Tesaloniki przez łacinników, autor

¹⁰ A. Bryer, Professor Donald Nicol. Byzantinist who discovered his vocation in wartime Greece, *The Independent*, 3.10.2003, s. 22.

¹¹ D. M. Nicol, *Meteora. The rock Monasteries of Thessaly*, London 1963.

¹² Cyt. za: M. Dąbrowska, Steven Runciman (jak w przyp. 2), s. 226 n.

¹³ Także i dla mnie perspektywa Nicola stała się cenniejsza za sprawą konferencji albańskiej, urządzanej w Instytucie Historii UAM w 1988 roku. Por. M. Dąbrowska, Despotat Epiru w świetle najnowszych badań historycznych, *Balkanica Posnaniensia. Acta et Studia* 10, 1999, s. 77–99; przedruk: tamże, *Drugie oko Europy. Bizancjum w średniowieczu*, Wrocław 2015, s. 115–138. Funkcjonujący w starszych publikacjach przymiotnik „epiowski”, zamieniono na „epiński”, stosując się do wskazań O. Jurewicza.

¹⁴ D. M. Nicol, *The Despotate* (jak w przyp. 3), s. IX: „Heroism and treachery go hand to hand in service of patriotism. Broken pledges as well as feats of arms helped to transform the Despotate of Epiros from a mere resistance movement into a Kingdom, whose ruler proudly adopted the title of Emperor of the Romans in defiance of the self-appointed Emperor at Nicaea”.

ukazał, z jaką konsekwencją władcy Epiru starali się odwojować to drugie co do rangi miasto imperium i jakim triumfem było osiągnięcie tego celu w 1224 roku¹⁵. Radość trwała krótko. Po starciu z Bułgarami pod Kłokotnicą w 1230 roku Teodor dostał się do niewoli, następcą został jego brat Manuel, aż wreszcie władzę objął syn Michała I, Michał II Angelos, który dopiero w 1253 roku otrzymał tytuł despoty od cesarza nikejskiego Jana III Watatzesa. Tu trzeba wyjaśnić, iż szafarzem tytułu był tylko *basileus*, przeto nie można nazywać despotami pierwszych władców epirskich, co wytknął Nicolowi w recenzji francuski badacz Lucien Stiernon, a Szkot przyjął to do wiadomości jednym zdaniem w drugiej części epirskich dziejów wydanej w 1984 roku¹⁶.

Obdarowanie Michała II tytułem despoty oznaczało uznanie jego władzy przez Jana III Watatzesa, który w 1242 roku zajął Tesalonikę, a zarząd nad nią powierzył wielkiemu domestykowi, czyli głównemu dowódcy armii, Andronikowi Paleologowi, przy nim zaś zdobywał szlify jego syn, Michał Paleolog, dwudziestolatek z ambicjami. Wydawało się, że wydarzenia lat czterdziestych definitywnie wyeliminowały Epir, gdy idzie o powrót Angelosów nad Bosfor. Michał II Angelos nie dawał jednak za wygraną i przy wsparciu łacińskich sojuszników: Wilhema Villehardouina z Morei oraz Manfreda, króla Sycylii, stał się z wojskami Michała Paleologa w 1259 roku w bitwie pod Pelagonią i przegrał ją z kretesem¹⁷. Dwa lata później Paleolog, już jako Michał VIII, objął władzę w Konstantynopolu. Epir zachował niezależność od odrodzonego Cesarstwa Bizantyńskiego i dopiero dzięki brawurowej akcji Jana Kantakuzena, wielkiego domestyka na dworze Andronika III Paleologa, znalazł się w granicach imperium w 1340 roku¹⁸. Opanowanie tak znacznego obszaru nastąpiło w dużej mierze za sprawą krasomówczych talentów Kantakuzena, któremu siła perswazji wielokrotnie wystarczała, by pozyskać dla Bizancjum epirskie twierdze zamiast bić się z ich załogami. Wydaje się, że na tym etapie wczesnych badań, na długo przed ukazaniem się drugiej części *Despotatu*, zrodziła się u Nicola fascynacja Janem Kantakuzenem, inteligentnym wodzem z dużym zapleczem finansowym, który sięgnął po władzę w Konstantynopolu w 1347 roku, obalając Jana V Paleologa, syna Andronika III i jego łacińskiej żony Anny Sabaudzkiej¹⁹. Cesarzowa-wdowa broniła tronu dla młodego Jana V (w chwili zamachu miał 9 lat) z niezwykłą determinacją, wykorzystując pozycję regentki do skonstruowania własnego stronnictwa przeciw Kantakuzenowi. W 1343 roku nie zawahała się zastawić w Wenecji klejnotów koronnych, drogo okupując pomoc *Serenissimy* w tym zajadłym konflikcie, który jednak przegrała. Nicol zbudował interesujący biogram samej Anny Sabaudzkiej w książce

¹⁵ Tamże, s. 65 n.

¹⁶ L. Stiernon, Les origines du Despotate d'Epire. A propos d'un livre recent, *Rev.EB* 17, 1959, s. 90–126; D. M. Nicol, The Despotate of Epiros 1267–1479. A Distribution to the history of Greece in the Middle Ages, Cambridge 1984, s. 2; por. M. Dąbrowska, *Rec.* w: *Byzantinoslavica* 50, 1989, s. 67–69.

¹⁷ D. M. Nicol, The Despotate (jak w przyp. 3), s. 179 n.

¹⁸ Tenże, The Despotate ...1267–1479 (jak w przyp. 16), s. 117–122.

¹⁹ M. Dąbrowska, Jana Kantakuzena przepis na wygraną. Przejęcie władzy w Bizancjum w 1347 r., w: *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, red. A. Sołtysiak, J. Olko, Warszawa 2004, s. 375–383; przedruk w: *taż*, *Drugie oko Europy* (jak w przyp. 13), s. 151–168; *taż*, *Łacinniczkci nad Bosforem. Małżeństwa bizantyńsko-łacińskie w cesarskiej rodzinie Paleologów (XIII–XV w.)*, Łódź 1996, s. 148 n.

poświęconej bizantyńskim indywidualnościom kobiecym, opublikowanej pod koniec jego aktywności naukowej²⁰. Niedługo potem ogłosił osobną pracę o Kantakuzenie, którego scharakteryzował jako wodza wahającego się, czy objąć władzę²¹. Już z samego przebiegu wojny domowej między cesarzową Anną a przyszłym Janem VI wyłania się obraz całkiem przeciwny. Świadom swych talentów Kantakuzen zdawał sobie sprawę, iż tron jest w jego zasięgu, a jego zdobycie było tylko kwestią czasu²².

Książka o „cesarzu wbrew woli” jest pracą, w którą Nicol włożył najwięcej serca, a z napisaniem tego studium nosił się długi czas. Pomysł biografii zrodził się podczas pobytu w Dumbarton Oaks w Waszyngtonie, prestiżowym bizantynistycznym ośrodku afiliowanym przy Uniwersytecie Harvarda, gdzie brytyjski badacz znalazł się jako *visiting fellow* w latach 1964–1965. Szukając przodków i potomków swego bohatera, nade wszystko w oparciu o żmudną analizę źródeł narracyjnych, Nicol odtworzył genealogię tej rodziny, poczynając od nieznanego z imienia Kantakuzena, który wziął udział w wojnie Aleksego I Komnena przeciw Kumanom w 1094 roku, a kończąc na zmarłej ok. 1488 roku Eudokii Kantakuzenie, zamieszkałej w Wenecji żonie Mateusza Spandunesa, pochodzącego z okolic Naupaktos, matce historyka Teodora Spandunesa, którego kronikę brytyjski badacz ogłosił drukiem jako swe dzieło ostatnie²³. Nicol szlifował książkę o Kantakuzenach, wykładając historię Bizancjum na Uniwersytecie Indiana w Bloomington w latach 1965–1966, a sfinalizował pracę na Uniwersytecie w Edynburgu, gdzie nauczał dziejów bizantyńskich w latach 1966–1970²⁴. W wielkim prozopograficzno-genealogicznym kompendium wiedzy o rodzie Kantakuzenów najwięcej miejsca zajął biogram poświęcony Janowi VI, jedynej postaci z tej prominentnej rodziny, która sięgnęła po tytuł cesarski²⁵. I to ten biogram stał się asumptem do napisania osobnej książki o *basileusie* „nieskorym” do zaszczytów.

Atutem narracji Nicola jest plasowanie bizantyńskich bohaterów na tle ich rówieśników w średniowieczu. Stosowną ilustracją są pierwsze zdania wstępu do pracy o Kantakuzenie, gdzie autor przypomina, że Jan VI, panujący w latach 1347–1354, był współczesnym Edwardowi III Plantagenetowi w Anglii, Filipowi VI Walezjuszowi we Francji, Andrei Dandolo, doży weneckiemu, choć niewątpliwie bliżsi mu byli równocześnie panujący sąsiedzi: Stefan Duszan w Serbii czy Osman, założyciel potęgi ottomańskich Turków²⁶. Anna Sabaudzka nie zdołała odsunąć Kantakuzena od

²⁰ D. M. Nicol, *The Byzantine Lady. Ten portraits 1250–1500*, Cambridge 1994, s. 82–95; por. M. Dąbrowska, Rec. w: KH 104, 1997, nr 1, s. 106–109.

²¹ D. M. Nicol, *The reluctant emperor. A biography of John V Cantacuzene, emperor and monk (ca 1295–1383)*, Cambridge 1996.

²² M. Dąbrowska, Rec. (D. M. Nicol, *The reluctant emperor...*) w: KH 1997, z. 3, s. 96–101; też, *The long farewell, History Today* 1997, May, s. 58 n. (razem z recenzją książki J. J. Norwicha, *Byzantium: The decline and fall*, London 1995).

²³ Theodore Spandunes, *On the origins of the Ottoman emperors*, wyd. D. M. Nicol, Cambridge 1997.

²⁴ D. M. Nicol, *The Byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100–1460. A genealogical and prosopographical study*, Washington D.C. 1968 [Dumbarton Oaks studies 11].

²⁵ Tamże, s. 35–103. To biogram nr 22 spośród 102 zgromadzonych w pracy. Ostatnim jest życiorys Eudokii Kantakuzeny Spanduniny (s. 230–233).

²⁶ D. M. Nicol, *The reluctant emperor* (jak w przyp. 21), s. 1.

władzy. Zażegnaniem konfliktu było uznanie jej syna, wówczas już piętnastoletniego Jana V Paleologa, jako równorzędnego władcy i małżeństwo młodzieńca z córką Kantakuzena, Heleną. Koronacja tej pary w dniu 21 maja 1347 roku, w uroczystość świętych Konstantyna i Heleny, symbolizowała pogodzenie się dwóch zwaśnionych rodów, ale zagrożenie dla Paleologów było oczywiste. Szybko ujawniły się ambicje polityczne syna Jana VI, Mateusza Kantakuzena, potwierdzone jego koronacją na współcesarza w początkach 1354 roku. W połowie XIV wieku w Bizancjum szykowało się przejęcie władzy przez nową dynastię, jednak Jan V Paleolog nie składał bronii. Przebywał na Tenedos, niewielkiej wyspie o dużym znaczeniu strategicznym z uwagi na położenie u wejścia do cieśniny Dardanele. Wenecjanie szybko zaczęli go kusić wysoką pożyczką w zamian za przekazanie im Tenedos, której mogliby użyć przeciw Genuńczykom, swym stałym rywalom. Serbowie i Bułgarzy opowiedzieli się po stronie Paleologa, przeciwko którym Kantakuzen skierował swego osmańskiego zięcia. Turecko-bizantyńskie przymierze, przypieczętowane małżeństwem Orchana z Teodorą Kantakuzeną, szokowało pod względem religijnym i dawało Osmanom okazję do ingerencji w sprawy cesarstwa. Jan V przeczekał wszystkie zawirowania, zignorował próbę porozumienia z teściem i 29 listopada 1354 roku wymknął się z Tenedos do Konstantynopola, gdzie nazajutrz mieszkańcy przywiteli go entuzjastycznie. Jan VI abdykował 7 grudnia²⁷. Paleologowie wrócili na tron, Kantakuzenowie nigdy go nie odzyskali, ale za sprawą małżeństwa Jana V z Heleną znaleźli się na szczytach władzy, wysoko spokrewnieni z rodziną panującą. Tenedos przeszła do historii jako karta przetargowa w konflikcie rodzinnym Paleologów, wykorzystywanym skrzętnie przez obie republiki. W efekcie Jan V przystał na oddanie wyspy Wenecjanom w 1376 roku w zamian za zwrot klejnotów koronnych, zastawionych przez jego matkę. Obalony w tym samym roku przez swego syna Andronika IV, popieranego przez Genuę, nie doczekał się realizacji zobowiązania, nawet wtedy, gdy po trzech latach wrócił do władzy. Ani on, ani jego następcy nie zobaczyli insygniów, zatrzymanych przez Wenecję²⁸.

Historia Bizancjum w latach 1261–1453 jest historią Paleologów, którzy w wyniku zamachu stanu Michała VIII objęli władzę w 1258 roku jeszcze w Nikei i utrzymali ją do zdobycia Konstantynopola przez Mehmeda Zdobywcę. Rozpoczynając swą naukową przygodę od Despotatu Epiru, a potem tropiąc ślady rozległej rodziny Kantakuzenów, Nicol bliski był coraz bardziej napisania wspomnianej syntezy *The last centuries of Byzantium*, co wynikało także z jego potrzeb dydaktycznych. Wspomniałszy o współczesnych edycjach angielskich podręczników Georga

²⁷ Tamże, s. 126–131.

²⁸ Tenże, *Byzantium and Venice* (jak w przyp. 4), s. 312–316. O pomysłe polskiej dyplomacji wykorzystania wyspy w konflikcie z Krzyżakami por. M. Dąbrowska, *From Poland to Tenedos. The project of using the Teutonic Order in the fight against the Turks after the fall of Constantinople*, w: *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge zu einer Table Ronde XIX International Congress of Byzantine Studies* (Copenhagen 1996), wyd. G. Prizing, M. Salamon, Wiesbaden 1999, s. 165–176; przedruk w: *taż*, *The hidden secrets. Late Byzantium in the Western and Polish conquest*, Łódź 2017, s. 233–246.

Ostrogorskiego²⁹ czy Aleksandra Wasiljewa³⁰, podkreślił, że ostatni okres cesarstwa jest znacznie mniej znany niż wieki wcześniejsze.

It is now attracting more and more attention from scholars writing in specialist publications and periodicals in a babel of languages. But to discover the course of events in the years 1261–1453 one has at present to turn to the rather sparse accounts given in the final chapters of the general histories of the Empire; for hardly anyone has attempted a more extended work of synthesis in any language. In the existing state of research and of the evidence it is doubtless rash and premature to make the attempt. But it is my hope that even an *interim report* [podkreślenie – M. D.] may be useful. [...] The need of having such a book to hand has constantly brought home to me when teaching Byzantine history to students. It was partly to fill this need that I embarked on writing this book³¹

– napisał w 1971 roku, wyjaśniając jednocześnie podstawową cechę swego warsztatu naukowego. Nicol nie obciążał czytelnika drobiazgowymi przypisami, odsyłał do źródeł, cytując najcelniejsze fragmenty. Jeśli jednak postać jakiegoś cesarza zyskała już monografię, by wspomnieć monumentalną rozprawę młodego wówczas, amerykańskiego uczonego Johna Barkera o Manuelu II³², skłaniał czytelnika, aby szczegółowych danych szukać właśnie tam. Wstęp do drugiego wydania *The last centuries of Byzantium* Nicol pozostawił bez zmian, dodając tylko, iż w kolejnej edycji uzupełnił niektóre partie tekstu oraz zaktualizował przypisy i bibliografię do 1991. „It is here that the reader will detect my indebtedness to the many scholars who have added to our knowledge of this period in more recent times”³³.

Pośród bohaterów swej opowieści o późnym Bizancjum Donald M. Nicol cenił szczególnie trzech cesarzy: Jana VI Kantakuzena, jego wnuka Manuela II Paleologa, władcę-intelektualistę, który talenta wyraźnie odziedziczył po dziadku³⁴, i wreszcie Konstantyna XI, syna Manuela. Za panowania tego ostatniego upadł Konstantynopol, upadło Wschodnie Cesarstwo Rzymskie. Temu władcy Nicol poświęcił osobną książkę, wydaną w 1992 roku³⁵.

Moim bohaterem – pisał – jest Konstantyn Paleolog, jego heroiczna śmierć oraz mity i legendy na jego temat, jakie narosły wśród późniejszych generacji chrześcijan mówiących po grecku. Wielu z nich oczekiwało zmartwychwstania władcy i odnowy utraconego cesarstwa, które zaczęli utożsamiać z narodem greckim, choć ta koncepcja byłaby obca większości Bizantyńczyków czy «Romaioi» w XV w. Ostatni Konstantyn stał się tymczasem symbolem nadziei i aspiracji rodzą-

²⁹ G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine state*, tłum. (z niemieckiego) J. Hussey, Oxford 1968.

³⁰ A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 325–1453*, Madison 1952.

³¹ D. M. Nicol, *The Last centuries* (jak w przyp. 8), s. VII n.

³² J. Barker, *Manuel II Paleologus (1391–1425). A study in Late Byzantine statesmanship*, New Brunswick–New Jersey 1968.

³³ D. M. Nicol, *The last centuries* (wyd. 2 – jak w przyp. 8), s. XIII.

³⁴ M. Dąbrowska, *Inteligencja emocjonalna Manuela II Paleologa*, w: *Homo qui sentit. Ból i przyjemność w średniowiecznej kulturze Wschodu i Zachodu*, red. J. Banaszkiewicz, K. Ilski, Poznań 2013, s. 21–31; przedruk w: *taż*, *Drugie oko Europy* (jak w przyp. 13), s. 219–236.

³⁵ D. M. Nicol, *The immortal Emperor: the life and legend of Constantine Palaiologos, last Emperor of the Romans*, Cambridge 1992; por. M. Dąbrowska, *Rec. w: KH 101*, 1994, nr 1, s. 172–175; przekład polski: *Konstantyn XI, ostatni cesarz Bizancjum*, tłum. M. Dąbrowska, Gdańsk 2004.

cej się nacji Hellenów, która pewnego dnia miała zatryumfować na ruinach imperium osmańskiego³⁶.

W tej książce miał okazję powrotu do genealogicznych pasji, wspierany radami profesora Anthony'ego Bryera³⁷. W tej mierze owa niezwykła triada: Runciman, Nicol i Bryer, nie miała sobie równych.

Gdy przyszło do ostatniego rozstrzygnięcia losów Bizancjum w 1453 roku, stanęli przeciwko sobie: 48-letni *basileus* i 21-letni sułtan Mehmed II, któremu marzyło się zdobycie Konstantynopola i dokonał tego szybko, w trzecim roku swych rządów. Konstantyn XI panował ledwie dwa lata dłużej, ale był już zmęczony, choć miał na swym koncie tak wielki sukces, jak odwojowanie z rąk łacinników Morei, czyli Peloponezu, w 1430 roku. Poza dwoma ważnymi portami weneckimi: Modonem i Koronem, półwysep znów był bizantyński, a jego oddzielenie od lądu ledwie siedmiokilometrowym Przesmykiem Korynckim pozwalało snuć fantazje, że w obliczu tragicznej sytuacji nad Bosforem, gdy Konstantynopol od 1422 roku zależny był znów od Osmanów³⁸, tam, na południu, nastąpi odrodzenie bizantyńskie³⁹. Jednocześnie ten sam 1430 rok oznaczał utratę Tesaloniki oraz Joanniny w Epirze. Dawne imperium to już dogasające zgłiszcza, by użyć określenia Nicola w jednym z rozdziałów książki o ostatnim cesarzu⁴⁰. Było jednak coś niezwykłego w tej postaci i o tej nadzwyczajności zdecydowała noc 28 maja 1453 roku przed ostatecznym szturmem dnia następnego, gdy cesarz wygłosił mowę do obrońców. Spośród trzech wersji za najbardziej prawdopodobną Nicol uznał relację Leonarda z Chios, łacińskiego biskupa Lesbos, który w sierpniu 1453 roku przesłał papieżowi Mikołajowi V sprawozdanie z oblężenia Konstantynopola.

Wiedzie, że niewierni niesprawiedliwie złamali pokój – mówił cesarz. – Naruszyli zaprzysiężony z nami traktat, wymordowali rolników w czasie żniw, wznieśli twierdzę nad Propontydą [Bosforem], jak gdyby chcieli połknąć chrześcijan, odcięli Galatę pod pretekstem [utrzymania] pokoju. Teraz grożą zdobyciem miasta Konstantyna Wielkiego, waszej ojczyzny, miejsca, które było schronieniem dla wszystkich chrześcijan, które stało na straży wolności Greków⁴¹.

³⁶ D. M. Nicol, Konstantyn XI (jak w przyp. 35), s. 5 n.

³⁷ Tamże, s. 6.

³⁸ Pierwszy raz Bizancjum podporządkowało się Turkom w 1372 lub 1373 roku. Ciekawy kontekst polsko-węgierski tego wydarzenia por. M. Dąbrowska, Could Poland have reacted to the submission of Byzantium to the Turks in 1372–1373, w: Captain and scholar. Papers in memory of Demetrios Polemis, wyd. E. Chrysos, E. Zachariadou, Andros 2009, s. 79–92; przedruk w: tamże, The hidden secrets (jak w przyp. 28), s. 195–210.

³⁹ M. Dąbrowska, Hexamilion i Warna, Balcanica Posnaniensia 8, 1997, s. 61–70; przedruk w: tamże, Drugie oko Europy (jak w przyp. 13), s. 237–250. Idea Peloponezu jako „alternatywnego” cesarstwa pojawiła się wraz z poglądami Jerzego Gemistosa Plethona. Por. M. Dąbrowska, Hellenism at the court of the Despots of Mistra in the first half of the 15th century, w: Paganism in Late Roman Empire and Byzantium, wyd. M. Salamon, Kraków 1991 [Byzantina et Slavica Cracoviensia 1], s. 157–167; przedruk w: tamże, The hidden secrets (jak w przyp. 28), s. 135–145.

⁴⁰ D. M. Nicol, Konstantyn XI (jak w przyp. 35), s. 102.

⁴¹ Tamże, s. 64.

Opis upadku Konstantynopola i śmierci cesarza to najbardziej wzruszające rozdziały pracy o ostatnim *basileusie*; pełne emocji, z którą brytyjski badacz zostawia czytelnika, nie wdając się w dyskusję na temat takiego właśnie brzmienia cesarskiej mowy.

Ostatnia twierdza epirska – Wonitza upadła w 1479 roku. W drugiej połowie XIV i w XV wieku nie był to już dawny Epir z aspiracjami do utrzymania cesarskiego dziedzictwa i powrotu do Konstantynopola. Zachodnie tereny dawnego Bizancjum zasiedlili Włosi, Serbowie, Albańczycy, ale to ciągle były tereny epirskie, szarpane nade wszystko aspiracjami włoskiego rodu Tocco i albańskiego klanu Spata. Odwołując się do tytułu drugiej książki Nicola o Epirze, nie tyle zdobycie Arty, ale właśnie Wonitzy dwa lata przed śmiercią Mehmeda w 1481 roku, można uznać za symboliczne zakończenie opowieści o średniowiecznej Grecji (podkreślenie – MD). „The Turkish conquest of Epiros would surely have happened sooner or later” – napisał autor w pracy z 1984 roku.

But it is a melancholy fact that a triumph of Islam was more helped than hindered by the actions of the last Christian rulers of Epiros. Carlo Tocco was persuaded that only the Turks could put the fear of God into the Albanians. [...] The sons of Carlo Tocco, by their petty disputes and jealousies accomplished the Turkish conquest of Joannina in 1430 and hastened the absorption of Epiros into the Ottoman Empire⁴².

Przyglądając się naukowej drodze Nicola rozpoczętej na wydziale klasycznym Uniwersytetu w Dublinie (1952–1964), by po stypendiach amerykańskich nauczać historii Bizancjum na Uniwersytecie w Edynburgu (1966–1970), a następnie zyskać prestiżową katedrę Koraisa⁴³ w Kings' College w Londynie, którą uczony kierował do emerytury w 1988 roku, wypada tylko podziwiać jego umiejętność godzenia obowiązków dydaktyczno-administracyjnych z powołaniem i redakcją czasopisma „Byzantine and Modern Greek Studies”⁴⁴, a zwłaszcza z tak pracowitą twórczością, której intensywność zwiększyła się wraz ze sprawowaniem funkcji dyrektora Biblioteki Gennadiosa w Atenach w latach 1989–1992. Praca o Konstantynie XI (1992), dziesięć portretów bizantyńskich władczyń, uczonych i świętobliwych kobiet⁴⁵ (1994) i wreszcie książka o cesarzu Janie Kantakuzenie (1996) – to efekt spokojnej pracy, dokończonej w bibliotece Uniwersytetu w Cambridge.

⁴² Tenże, *The Despotate... 1267–1489* (jak w przyp. 16), s. 251.

⁴³ Adamantios Korais (1748–1833) – grecki językoznawca, patron Katedry Nowej Greki, Bizantyńskiej Historii Języka i Literatury w Kings' College w Londynie.

⁴⁴ A. Bryer, *Byzantine and Modern Greek Studies: a partial view*. For Donald Nicol, *Byzantine and Modern Greek Studies* 12, 1988, s. 1–26.

⁴⁵ D. M. Nicol, *The Byzantine Lady* (jak w przyp. 20). Biogramy poświęcono kolejno: Helenie (1258–1266), córce despoty Epiru Michała II Angelosa, żonie Manfreda, króla Sycylii; Tamarze (1294–1309), córce despoty Epiru Nikefora Angelosa, żonie księcia Filipa z Tarentu; Teodorze Raulenie (ca 1240–1300), siostrzenicy Michała VIII Paleologa, uczoney mniszce przeciwnej unii ljońskiej; Jolancie z Montferrat (1284–1316), drugiej żonie cesarza Andronika II; ich uczoney synowej Irenie Teodorze Chumnajnie (1295–1307), żonie Jana Paleologa; Irenie Aseninie Kantakuzenie (1347–1354), żonie cesarza Jana VI Kantakuzena; Annie Sabaudzkiej (1341–1347), matce cesarza Jana V Paleologa i antagonistce Kantakuzena; Annie Notaras (1453–1507), córce megaduksa Łukasza Notarasa, prominentnej postaci diaspory bizantyńskiej w Wenecji; Marze Brankowicz (1435–1451) z Serbii, żonie sułtana Murada II;

Imponujące pisarstwo Nicola zjednało mu uznanie bizantynistów, a nade wszystko sympatię jego greckich przyjaciół i uczniów, którzy na siedemdziesięciolecie urodzin ofiarowali mu książkę *The making of Byzantine history*⁴⁶. W 1990 roku został honorowym obywatelem Arty, a w 1997 – doktorem *honoris causa* Uniwersytetu w Joanninie.

Historycy podkreślają rangę jego wykładów z historii Kościoła w londyńskim Birbeck College w 1977 roku. Ich owocem była publikacja *Church and society in the last centuries of Byzantium 1261–1453*⁴⁷. Stanowi ona pendant do dziejów politycznych cesarstwa, nierozzerwalnie związanych z Kościołem. Dotyka tak subtelnych kwestii, jak teokracja bizantyńska, w czym widać powinowactwo z Runcimanem i jego dziełem pod tym tytułem⁴⁸. Skłonny do syntezy Donald M. Nicol poddawał skrupulatnej analizie kwestie kościelne, a wśród nich sprawę podpisaną przez Michała Paleologa unii liońskiej z 1274 roku, odwołanej natychmiast po jego śmierci w roku 1282, przez jego syna Andronika II⁴⁹. Na tym tle rysuje się szczególnie ortodoksja Epiru, który porozumienia z papiestwem nie uznał i stał się azylem dla konstantynopolitańskiej society kontestującej unijną politykę cesarza. Nieustannie dyskusje Andronika II z synodalnym klerem, zakończone wreszcie pogodzeniem stron w 1310 roku, uka ją tylko skalę konfliktu i zaledwie jeden z poważnych aspektów relacji między cesarzem a patriarchą.

„It can be quite fun if you don’t take it too seriously” – powiedział Nicol do studenta nadmiernie przejętego zgłębianiem historii Bizancjum⁵⁰. Trudno sobie wyobrazić tę rozmowę, pamiętając skupioną twarz poważnego uczonego, ale trzeba podkreślić, że miał – w najlepszym sensie – angielskie poczucie humoru. W tradycyjnej korespondencji utrzymywał czasem zabawny, czasem sarkastyczny, a w ostatnich latach melancholijny ton. W liście z 1 lipca 1996 roku pisał: „I am just now completing my translation with commentary of the treatise of Spandunes on the origins of the Ottoman Turks, which will go to press in October. Alas, I shall not go to Copenhagen. This is melancholy and I wish that it was not so”⁵¹. W listopadzie 2001 roku odwiedziłam państwa Nicol w Cambridge, mając nadzieję na rozmowę o początkach zainteresowań Epirem, ale Profesor przechodził rekonwalescencję po pierwszym udarze, pytania o Bizancjum zdały się na nic, a jedynym bizantyńskim akcentem tej wizy-

Helenie Kantakuzenie (1459–1461), drugiej żonie Dawida, ostatniego cesarza Trapezuntu. Wszystkie te postaci pojawiają się w książkach brytyjskiego historyka dotyczących bizantyńskich dziejów.

⁴⁶ *The Making of Byzantine history. Studies dedicated to Donald M. Nicol*, red. R. Beaton, C. Roueche, London 1993.

⁴⁷ D. M. Nicol, *Church and society in the last centuries of Byzantium*, Cambridge 1979.

⁴⁸ S. Runciman, *Teokracja bizantyńska*, tłum. M. Radożycka, Warszawa 1982.

⁴⁹ D. M. Nicol, *The Byzantine reaction to the Second Council of Lyons, 1274*, w: *Studies in Church history*, wyd. G. J. Cumming, G. Baker, Cambridge 1971, s.113–146; przedruk w: tenże, *Byzantium. Its ecclesiastical history and relations with the Western World. Collected studies*, London 1972, rozdz. 6.

⁵⁰ Professor Donald Nicol (1923–2003). Historian who took a task of explaining the lost cause of Byzantium from where Steven Runciman left off, *Bulletin of British Byzantine Studies* 30, 2004, s.78; przedruk z *The Times*, 8.10.2003. Brak nazwiska autora nekrologu, którym jest Paul Magdalino (e-mail Ruth Macrides do autorki z dnia 5 maja 2018 roku).

⁵¹ D. M. Nicol, List do autorki z dnia 1 lipca 1996 roku (Archiwum domowe).

ty było wręczenie mi biografii Konstantyna XI z prośbą o przekład⁵². Dla poprawy mentalnej kondycji uczonego państwo Nicol zmienili miejsce zamieszkania i przenieśli się do apartamentu niedaleko Biblioteki Uniwersyteckiej w Cambridge, aby badacz mógł powrócić do dawnego stylu życia. Nie potrafił się jednak skoncentrować i wracał coraz bardziej przygnębiony. Biblioteczne sąsiedztwo, które miało być lekarstwem, okazało się utrapieniem. 23 marca 2002 roku, zapomniawszy naszą rozmowę o przekładzie książki, pisał: „I see that your intention is to translate my book on Constatnine. It will be exciting. I wish you success. Please, write me soon”⁵³. 3 sierpnia 2003 roku Nicol przeproszał, że nie może napisać wstępu do polskiego przekładu książki o ostatnim cesarzu.

In recent months I had to go back to a hospital three times. The Good Lord, as people say, moves in mysterious ways his wonders to perform. First He tried a way to inflicting me another stroke and made me collapse in the street. There He left me on my own to die. I refused to die and I wait whatever He may think of next⁵⁴.

Profesor Donald M. Nicol zmarł 25 listopada 2003 roku. Jego nazwisko poznałam w 1979 roku wraz z początkiem kwerendy do pracy doktorskiej. Podobnie jak wielu bizantynistów zajmujących się późnym cesarstwem zawdzięczam Mu bardzo wiele. Prowadził mnie po bizantyńskich ścieżkach późnego średniowiecza i nadal, ilekroć po nich stąpom, On już tam jest.

Małgorzata Dąbrowska

⁵² M. Dąbrowska, Posłowie, w: D. M. Nicol, Konstantyn XI (jak w przyp. 35), s. 136.

⁵³ D. M. Nicol, List do autorki z 28 marca 2002 roku (Archiwum domowe).

⁵⁴ Tenże, List do autorki z dnia 3 sierpnia 2003 roku (Archiwum domowe).